

303

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXIX. évf.

Januáriuŝ—Februáriuŝ

1-ső füzet,

Keleti tanulmányok és heidelbergi tudósok.¹

Mikor 1872-ben Stuttgartban s Kanstadtban töltöttem a május hónapot örökre felejthetlen anyám s testvérem társaságában, Heidelbergbe is átrándultam, a hol akkor az arab nyelvet s irodalmat *Weil Gusztáv* s a héber nyelvet s az ó-testamenti exegesiszt *Hitzig Ferdinand* tanár adta elő, kit aztán 1875-ben történt halála után *Merx Adalbert* váltott fel, a szóban forgó értekezés írója. Ez a három férfiu fényesen ragyogó csillagokhoz hasonlóan nagy világosságot árasztott nemcsak a Neckarparti egyetemre, de az egész művelt világ keleti tanulmányainak széles birodalmára. Kanstadból kirándulást tettem Tübingenbe *Merx Adalbert* látogatására, ki akkor az ottani egyetemen adta elő a sémi nyelveket s pár hét után ismétetem látogatásomat Stuttgartból. Szép, elfelejthetlen napok voltak ezek!

Merx szóban forgó értekezlete többet nyújt, mint a heidelbergi egyetem keleti tanulmányainak történetét, nyújtja főírnyaiban a keleti tanulmányok fejlődését a nyugati országokban, leginkább a német földön, a váltakozó érdek-körök igényeinek megfelelőleg a szellemi áramlatok s a bölcsészeti rendszerek befolyása következtében. Megkísértem az értekezet tartalmát igen röviden vázolni.

*

Németországban háromszáz éven át a keleti tanulmányokat az egyetemeken a theologiai fakultások áptolták leginkább s tettek legtöbbet fejlesztésükre. A hol a politikai és kereskedelmi összeköttetések a kelettel szorosabb kapcsolati viszonyt hoztak

¹ *Die morgenländischen Studien und Professoren an der Universität Heidelberg vor und besonders im 19. Jahrhundert von Adalbert Merx.* Külön lenyomat a heidelbergi egyetem „Festschrift“-jéből. A heidelbergi egyetem 1389-ben alapított.

létre, mint p. o. az ausztriai birodalomban, ott a keleti tanulmányokat nem csupán a theologia, de világi érdekek is fejlesztették, így Bécsben a keleti tolmácsok és titkárok kiképeztetésére oly iskolára volt szükség, mely a keleti nyelvek tanításánál a gyakorlati élet szükségére helyezze a fősúlyt. Merx ezen találó megjegyzését kiegészíthetjük azzal, hogy hazánkban is a gyakorlati szükség nagyban előmozdította a keleti nyelvek, legkiváltképp a török nyelv ismeretét, melyre huzamos időn át nagy szükség volt.

Már a XVI. évszázban főuraink közül néhányan a török nyelvet megtanulták, így gyarmati és kékkői Balassa Bálint, mint a hogy ezt Szilády Áronnak „Balassa Bálint költeményei“ általa eszközölt kiadásához írt bevezetésében olvassuk.¹ Balassa B., János fia, szül. 1551-ben, meghalt 1594-ben. Gróf *Zrinyi Miklós*, a nagy török ellenség, úgy látszik, a török nyelvet valamennyire birta. A magyar hussiták közül is voltak néhányan, kik törökül tudtak, így kamanczei *Bálint*, Tamás hitátarsa, ki Törökországban török nyelven terjesztette felekezete hitágazatait s ott a szultán parancsából megöletett. (l. *Blasii de Zalka et continuatorum Cronica Minorum De Bozna et Hung.*)

Gyalui Torda Zsigmond egyik hosszabb levelében, melyet Eperjesről 1545. dec. 25-ikéről keltezve Melanchthon Fülöphez intézett, a többi közt ezeket írja: „Hanc tamen suspicionem illud infirmat, quod in ipsa Turcia multi Christum annunciant. *Franciscus Picus, Hungarus Zegedinus, nunc Galatae nunc Constantinopoli in magna auditorum frequentia docet . . .*“²

Házi Jánosról, Bethlen Gábor fejedelem deákjáról, következőket mondja Bod Péter: „Magyarra fordította Muhammed Proféta vallásán levő egy fő írást tudó Doctornak Török írásból azt a könyvét, melyet *Envarul Asikin*-nak neveznek. Nyomt. Cassán, Sulz Daniel által 1626. 4. r. 179 lap.“ Elöl: ezimlap 1 levél; végén Regestrom és vers 4. lap. Ajánlja Bethlen Gábor fejedelemnek „Felségednek alázatos és hüw igaz Udvari szolgálja és Török Deákja, Házi János.“³ Bethlen Gábor fejedelem egy másik török deákja *Majtini András* volt. (l. Roznyai Dávid „Dia-

¹ Budapest, 1879. 1. az LII. lapon.

² L. „Történelmi tár“, 1885-diki évfolyam III. f. 526-dik lapján.

³ „Athenas“. Scifert „Nachrichten“-jében ennél még több áll róla.

riuma.“)¹ Szilvási Bálint portai követ írja Konstantinápolyból 1661. nov. 28-ikáról Kemény János fejedelemnek: „Nekünk nagy fogyatkozásunk van tolmács miatt. Költségem nincsen, ebben az országban pedig költség nélkül nem lehet, itt a világon minden pénz, más kapikihákra (*kiahija* „agens“) más gondviselés van. Tolmácsom nincsen, megholt pestisben, — — — — vagy tolmácsot, vagy költséget.² Küldjön nagyságod, eddig csak az úr isten tudja, mint voltam, két tolmácsom holt meg. — — — —³. A török tolmácsok (török deákok) midőn a tanulásra, vagy ha kész tolmácsok voltak, a hivatalra felfogadtattak: magukról reversalist adtak. *Rozsnyai Dávid* helyett püspök sógora Veresmarti Gáspár állított ki mint egy kezes gyanánt illet. Ily reversalis az, melynek eredetije a múzeumi (erdélyi) kéziratok közt van. ⁴ Kezdeté így hangzik: „Én *Fogarasi Mózes János*, az mi kegyelmes urunktól ő nagyságától portai török tolmácsságra méltóztatván szabad és jó akaratom szerint vallom és esküszöm az élő istenre, — — — — sőt életem fogytaig az ő ngokhoz tartozó hűségemben megmaradok. — — — — Különbön pedig ha cselekszem, életem és minden javaim álljanak az ő ngok kegyelmességében ezen reversalisom ereje által, melyet kezemirásával és szokott pecsétemmel is megerősítem. Datum in Civitate Alba Julia die 5 octobris anno 1681. De térjünk vissza I. és II. Rákóczi György fejedelmek korszakára. Ilyen tolmácsjeleltje volt Rákóczi György fejedelemnek *Harsányi Jakab*, ki Bod szerint: „taníttatott ifjú-korában Rákóczi György Fejedelem parantsolatjából a' Török nyelvre, a' végre, hogy idővel lenne Török Tolmács“ — — — — „El hagyván Professori Hivatalját 1651-dik eszt., el ment Berlinbe a' Választó Fejedelemhez, a' nagy Fridrikhez, a' ki az ő Pennája által folytatta a' napkeleti országokra a' Kereskedések iránt való levelezéseit. Még 1676-dik esztendőben Consiliariusi titulussal ott nagy becsületben élt.“⁵

¹ Kiadta Szilágyi Sándor, megj. a M. tört. Emlékek II. oszt. VIII. k. pötfüzetében a 469. és 470. ll.

² Talán helyesebben: „vagy tolmácsot vagy költséget küldjön Nagyságod, stb.“

³ „Török-magyar államok tár“ IV. k. 9—10 ll.

⁴ U. o., 167—8. ll.

⁵ L. az „Athenas“ „Tollózás és Igazítás“ ez. függelékét a II. betű alatt. I. R. Gy.

Szalánczi István követségi residens I. Rákóczi György uralkodása alatt, utóbb fejedelmi tanácsos, törökül jól tudott, úgyszintén *Toldalagi Mihály* is tudott, habár kevesebbé jól. *Szent-Páli János*, I. Rákóczi György fejedelem követe a tatár fejedelemnél a krimiai tatár nyelvet folyékonyan beszélte; több jelentése létezik, titkos jelentései is titkos írásjegyekkel. Ugyanezen fejedelemnek egyik török deákja *Bakó Péter* volt, kinek egy levele létezik, melyből megtudjuk, hogy Konstantinápolyban tanuló volt. Később nem jól viselte magát, s onnan eltűnt.

De nemesak a magyarok tanultak törökül, hanem a törökök közül is többen megtanulták a magyar nyelvet, mert a török basáknak Magyarországon voltak magyar, török, latin nyelvekben jártas udvari titkáraik, ilyenek *Mehemmet agha*, Musztaffa budai basának tolmácsa 1573-ban, miként ennek Nagyszombat biráihoz 1573-beli martius 17-dikén Budáról kelt leveléből megtudhatjuk. *Omer bég* pedig, mint Döbrentei Gábor megjegyzi, Beszterezebánya városa birájához 1592-beli április 14 d. írta magát Pöstyénből: *az Hatalmas Török császár akaratiából Ez Ország író Deakia-nak*“. Ennek a török magyar összeköttetésnek felelősszámú írott emlékei vannak, így mellőzve az állami fontosságukat „Gróf Gyulai Ferenczné gróf Bánffy Mária naplókönyvében egy falatka levél találtatott a sz.-miklósi földről törökül írva.“¹

A báró Bruckenthal levéltárban volt néhány török levél és okmány, melyeket az eredetiből *Macskási Boldizsár* fordított magyarra; ezeket az iratokat darab ideig báró Bruckenthal József egyik veje, báró Mylius F. őrizte magánál Klagenfurtban, jelenleg, úgy hallottam, a m. nemzeti múzeum levéltárában őriztetnek. — Tholdalagi Mihály 1620. jun. 2-dikán valami békemegújítási szerződésről szól a török császár és lengyel király közt, melynek „pariája deákul és magyarul“ iratott.²

A török-magyar tolmácsokról Kemény János fejedelem „Önéletírásában“ így ír: „— valának (1628 körül) két keresztényből pogányokká régen lőtt ebek, mindenik akkor is vén emberek: egyik *Zülfikar*, ki magyar tolmács, és az fejedelemnek fizetett szolgálja is, de idegen tökéletlen hamis ember, igen nagy hitelű és tekintetű ember az portán, kinek keze által forgának

¹ „Történelmi Tár“ 1887-diki évf. IV. füzet, a 717. lapon.

² „Tört. tár“ 1882. évf. III. f. 474. l.

vala az egész kereszténységről portára menő levelek s expedi-
tiók, és ő fizetéseket nagyokat veszen vala, mind magyar, né-
met, muszka, lengyel, olasz császár, királyoktól és fejedelmek-
től, oláh vajdáktól s többektől; és a török végbelieknek is ka-
pikihájok (= ügyvivőjek) vala. Vala pedig más is, egy *Juszuf*
csauz, ez is jó magyar, (azaz magyarul jól tudó) és Zülfikárral
igen egymást értők, barátságosak, de az fejedelemlhez igazabb
és hivebb; ez is fizetett szolgálja“ — — — — —
— — — —¹ Azt is írja Kemény János: „— — —, vala ne-
kem egy *Farkas* nevű szolgám, jó török, lengyel, rácz, görög,
tatár nyelveket tudó, ugyan oláh fiu, — — — — —“² Kemény
János fejedelem „Önéletírás“-ában azt is írja, hogy a szultán
audientiáján: „— — — de a tolmács *Zülfikár* nem vala velünk,
hanem egy *Huszain* csauz, kolozsvári fiu, magyarból lött eb
vala velünk és az én *Farkas* nevű törökül tudó szolgám, — —
— — — — —“³ Töröknek is vala magyarul tudó csauza,
mint fennebb látók, ilyen vala Kemény János fejedelem szerint
Musztafa „csauz magyarul tudó.“⁴ A kapikihák nem mind tud-
tak törökül. (l. Kemény János „Önéletírása“ 129—130 ll.)

A tolmácsokul használt török deákok helyét sokszor jancsárok pótolták. Megtörtént, hogy szorultság esetén, melyről sok-
szor panaszkodnak emlékiróink, a főbb emberek, basák, vezérek
hivatalos tractáinál különösen a tábori életben, jancsárok vol-
tak a közvetítők, a kisegítők. Mint tudjuk, ez a sereg a meg-
hódított népek gyermekeiből neveltetett, kik már többnyire oly
korban lettek jancsár nevendékek, a mikor nem felejtették el
anyanyelvüket.

A legismertebb török deák *Roznyai Dávid* volt. Munkáit
kiadta Szilágyi Sándor jeles történészünk 1867-ben s azok közt
jelent meg önéletrajza is, melynek eleje így szól: „Isten ren-
deléséből török deákságomnak meggondolója, első kimondója
volt tiszteletes Kolosvári Turkovics Csepregi Mihály; Seges-
váron lévén kegyelmes urunk Apafi Mihály ő nga Kucsuk Me-
hemed nevű pasával in anno 1663 mense aprili: én is oda men-
tem vala kétfelé (igy) tekinteni, de azonban oly reménységgel,
hogy talán az új és szűk udvarban valami szolgálatra én is be-
férkezhetem; de támaszom (,) kinek csak kijelenthetném is

¹ L. Kemény J. Önéletírása 125—126 ll. — ² U. o. a 126-dik lapon. ³
L. a 129. l. — ⁴ A 130. l.

akaratomat, nem lévén, ott tekergésem alatt szerencsére találék megirt Csepregi uramra, és megjelentém neki, mi szándékkal volnék. Ki mikor dolgom felől magában gondolkodott volna, nem sok idő múlva mondá: édes öcsém, az sógorodért püspök Veresmarthy Gáspár uramért, oly rendet javallanék szolgálótdban, melyet jövendőben is köszönhetnél meg, azért én így gondolkodtam: mivel nagy fogyatkozását látom a fejedelemnek török deák nélkül, ha ennek tanulásához kedved lészen, jó akaróimmal együtt ő ngának megemlitjük és azon leszek, végben menjen elküldtetésed. Itt nekem sok és bő declaratióval javalván szegény ezt a kenyeret, kézbe adással reá ígérem magamat. Itt ő Gilányi Gergely urammal közölvén a dolgot, ki is a fejedelem egy testvérnénjét tartja vala feleségül, az is engem hivata és mivel az sógoromnak, püspök Veresmarthy Gáspár uramnak (.) kedves komja vala, velem sokat beszélgete és több hosszas javalló declarációi között *régi török deák Majtini András* kedves komjának tisztességes rendit s török deákságával való megvelőzését (= gazdagulás) inculcalván elmémben, annál inkább inclinálék és újabban is ő kglmének is kezet adván, ígéteretök.“¹ Apafi kezességet kívánt, mit püspök sógora vállalt érte. Majus körül Daczó János portai követtel indult meg Roznyai s „az másik török deák volt *Brankovics György* deák, mivel akkor kettőnket küldének be tanulni,“ mint id. önéletrajzában feljegyezte. Roznyainak tanulási ideje alatt a fejedelem 100. aranyat adott. A török deákok sorsa nem lehetett a legirigylendőbb, ezekről így ír Roznyai Dávid „Történt dolgok“ cz. munkája III. részében: „Távolabb valóknak sem javallom, magaméinak átok alatt hagyom, ebben a kenyérben, minden időben ne harapjatok. Inkább menjetek néha napnyugatra két esztendeig czipellőt tisztítani, mint sem napkeletre harmincz esztendeig korona aranyozni. Erről másutt többet.“ Roznyai D. conclusióját így végzi:

„*Rex rege cum Lege*, hogy légy *Rex* igazán,
Követségben járj el *Legate* — — igazán.
Ne kufár, *orator* lakjál ott igazán.
Török deák s posta irj, s nyargalj igazán.“²

¹ Az Akadémiai Monumenták írói osztálya 8-dik kötetében.

² L. a »Történeti dolgok« III. részének végét Szilágyi Sándor kiadásában, a 261-dik lapon.

vivott s e vitáikban a cartesianismus világnézete vezette 1675-ig, mikor a cartesianismustól egyházilag eltiltattak. Cartesius szerint a gondolkodás és megismerés az emberi lélek autonómiáján alapul. Az oratorianusok a Port-Royal tantételeihez hajlottak¹ s a jezsuita rendszernek ellenségei voltak. Ott látjuk őket a francia jansenisták sorában, a kiknek alapítója *Cornelius Jansen* 1585-ben egy hollandi faluban született, utóbb yperni püspök lett s meghalt 1638-ban. 1640-ben két évvel halála után megjelent művében Ágoston tantételeit vallja s a molinisták semipelagiasmusa s a középköri scolastica ellen fordul. A oratorianusok diepei iskolájában nyerte kiképeztetését az ó-testamentom *történeti* exegesisének alapítója, a francia *Richard Simon* (1638—1712), a ki aztán Párizsban a héber és syr nyelvet saját igyekezetéből tanulta meg. *Simonnak* korszakalkotó műve „Histoire critique du Vieux Testament“ ezim alatt 1678-ban jelent meg, de Bossuet püspök közbenjárására, ki az előszót és egy lapot a könyvből olvasott, a nyomdában lefoglaltatott. E munka utánnomata Amsterdamban hagyta el a sajtót, latinra és angolra is lefordított s hatodik 1685-ben megjelent kiadása tette leginkább ismertté foglalatját s a theologia terén vihart és forrongást idézett elő, nem csoda, hiszen a mű egyik fejezetfelirata így hangzik: *Mózes nem lehet mindazon könyvek szerzője, melyek neki tulajdonittatnak*. Ez merész, új állítás volt s az ó-testamentomi exegesis terén egy új korszak kezdete. Az ó-testamentumot eddig senki se tartotta egy történeti, a zsidó nép felszaporodott hagyományai feltételeinek alá rekesztett gyűjtő munkának, hanem egy a történet felett álló, isteni kijelentéseket tartalmazó műnek, s ime akadt ember, ki e tartalmat egyszerűen történeti források tárának nyilvánítja, a melynek szerzői írók, kiket ugyan prophétáknak neveztek s Izráel republi-cája meghagyására írják meg a nagy munkát, melynek közrebocsátásáról a Szanhedrin gondoskodik. Simon még azt is tagadóba veszi, hogy a nagy Sinagoga lett volna az a testület, mely a kanoni könyveket összegyűjti, azoknak kanoni jellegét megállapítja, szerinte ezek a könyvek egymásután íródtak s módosultak; így az ihletett írók három korszakát, vagyis rétegét

¹ „Port Royal des Champs“ Versailles mellett eziszterczita apáca klastrom, 1223-ban alapított. Egy másik ilyen nevű klastrom, ennek filiája, Párizsban alapított 1626-ban; ez volt a jelentékenyebb.

tételezi fel, melyeknek legutolsója *Ezra* idejére esik, u. m. 450-re Kr. előtt, vagy talán még későbbre, a mikor az emlékiratok megrövidítve gyűjtettek össze ezeknek gyűjteménye az ó-testamentom. Az írókat ugyan ihletetteknek mondja, de mit ért az ihlet szó alatt, nem világos; lehet, hogy az *inspiratio* nála nógatást, ösztönzést jelent. Szóval ez homályos pont munkájában.

A különböző időszakok írói, Simon szerint, a szövegekhez toldalékokat is csatoltak és így eredtek a feliratok, a zsoltárok czimei, *Job* könyvének prologusa. Mind e szövegeket kicsi tekeresekre írták, a melyek, mint Simonnál olvassuk, helytelenül összefűzve azt a zavart csinálták, melyet most a kész ó-testamentumban oly gyakran látnunk lehet. A zavarnak ilyen-szerű mechanikai fejtegetése s kimagyarázása a komoly kutatót nem elégheti ki s Simon nézeteinek fő érdeme nem a pozitív alkotás terén van, hanem a nemzedékről-nemzedékre átszállott rendszer negatívójában. A pentateuchus-ban előforduló törvények és rendeletek szövegeit ugyan ő is Mózesnek tulajdonítja, de a történeti darabok szerinte Mózes rendeletjére nyilvános írók által irattak s Mózes eredeti szövegeit biztosra különválasztani s az egész mű létrejöveteléről biztost tudni nem lehet. A prophetikus iratok eredetéről még zavartabb nézetei voltak, ezekről azt tartotta, hogy levéltárban megőrzött népszónoklatok, melyekhez aztán történeti magyarázatokat csatoltak. Ilyeténképen a szöveg szó szerinti értelméről, mint a hogy azt a rabbinusok állítják, szó sem lehet; Simon ezekétől teljesen ellenkező véleményben van, de ebben a pontban nemcsak a rabbinusoktól, hanem saját egyháza s a protestáns egyház tanaitól is nagyban különbözött.

A massorethák hajszálhasogató, a legcsekélyebbekre is kiterjeszkedő hagyományát a Septuaginta elkészülése utánról keltezi, de egyben ellentmond azoknak, kik a héber eredetit részleg hamisítottnak mondják s a Septuaginta-t a szöveg tisztaságát illetőleg feléje helyezik. *Simon* helyesen veszi tagadóba azok nézetét is, kik a samaritán fordítás szövegét, annak pótlékait s fejtegetéseit a héber szövegnél régibbnek és jobbnak tartják. A *Massora*-ról is helyesen vélekedik, oly nagy tekintélyt ugyan nem tulajdonít neki, mint *Buxtorf* s iskolája, de nem is kicsinyli annyira, mint mások tették, hanem egy szöveg-

kiadás *adnotatio critica*-jának tartja, a mi Merx szerint is a helyes szempont. A római kath. és protestáns egyházak egyaránt elítélik Simon tanításait, előbbi kitiltja műveit az egyházilag megengedett könyvek sorából, utóbbi éles polemiával ostromolja. Németországban is megtámadják Simon tanait, s vele szemben az igazhívő tudományt az ó-testamentumról, élesen körvonalozzák s mind ezt egy oly időben teszik, a mikor a keleti nyelvek s Kelet történetének bővült ismeretével egy új korszak kezdett hajnalodni a bibliai exegesis láthatárán.

A német egyetemek, írja Merx szóban forgó munkájában, a bibliai exegesiset soha sem hanyagolták el, így a heidelbergi egyetemen még a harminczéves háboru előtt oly tudósok s tanárok működtek ezen a téren, mint *Münster Sebesztyén, Tremellius, Junius, Piscator, Hottinger J. II.* A legelső arab nyomtatvány Heidelbergben látott napvilágot, ugyanott jelent meg az arab nyelvtan első compendiuma 1583-ban Mylius Jakab nyomdájában. A heidelbergi *Tremellius* az, ki a syr új testamentumot másodszor nyomatta egy hozzá csatolt kháld és syr nyelvtannal. A kedvező előjelek közt megindult mozgalmat azonban megzavarta a huzamos időn át tartott háboru s a pfalzi könyvtárnak Rómába való elvitele s esakis 1652-ben kezdett ismét élénkebb élet pezsegni a Károly Lajos fejedelem által lendületet nyert heidelbergi egyetemen s a nagyérdemű id. *Hottinger János Henrik* nyitotta meg a keleti tanulmányok s az ó-testamentumi exegesis küzdhelyét. De csakhamar a római katolikusok Heidelbergben a protestánsokon felül kerekedtek s ez a változás nem kedvezett a keleti tanulmányoknak s lezárta a sorompót a szabad vizsgálat előtt. Még 1787-ben sem javultak a heidelbergi egyetemen a kedvezőtlen állapotok; ez évben a prorektor elrendeli, hogy egy luth. tanár kinevezését illetőleg a protestáns dogmatika tanszékére a r. katolikus tanárok véleménye kikérendő. A heidelbergi egyetemnek ekkor két facultása volt, az egyik r. katolikus, a másik protestáns, de a mint látjuk a prorectori rendeletből, a r. kath. facultásnak a protestáns facultás dolgaiba is elhatározó belészólása volt. Hogy mégis az exegesis s keleti nyelvek tanítása ily körülmények közt teljesen el nem hanyatlott, Merx szerint annak a néhány jeles tanárnak köszönhető, kik az illető tanszékeket betöltötték, ezek közt volt az ifj. *Hottinger* is.

A szabad vizsgálat újabb korszakának egyik oszlopos férfja *Michaelis János Dávid* volt Göttingenben 1750. óta, ki a hollandi Schultens Albert az arab nyelv ismeretére alapuló iskoláját atyának legkiváltképp a syr nyelvet felkaroló munkásságával egyesítette. Ez az irány a heidelbergi egyetem r. kath. facultására is döntő hatással volt s ott is a keleti nyelvek tanulmánya lendületet nyert, mint a hogy ezt a karmelita rendbeli *Alexius ab Aquilino* tanári munkássága bizonyítja, de ez a lendület nem volt elegendő arra, hogy valamely nagyobb eredmény elérhető lett volna vagy legalább e karra nézve a kitartó haladás útja megnyílt volna.

A heidelbergi egyetem egyik fényes csillaga *De Wette*, a ki egész pályáján a szabad vizsgálat s a történeti iskola hive volt. Ő-testamentomi exegesis nagy haladást mutat az előbenihez viszonyítva; az apologetika terét elhagyja s lelke az igazságért küzd s az idők szellemének megismerésére irányítja főfigyelmét. „Kritik der mosaischen Geschichte“ czimű munkája kutatásaiban nagy haladást mutat. A pentateuchus Elohim okmányait a héber theokratia *eposá*-nak tekinti s ebben a felfogásban az akkori romanticismus befolyása nyilvánul. Mózes könyveiben mythusokat vél felfedezni, Ábrahámot egy mythikus alaknak tartja, a kiből a zsidó népszellem megnyilatkozik. Homer művét senki se tartja történeti műnek, hasonlóképpen a pentateuchus is költészet lényegileg s a zsidó népszellem megnyilatkozása. A jelen kor ennél többet lát a Mózesi öt könyvben, a héber nép egyik főirányának megfelelőleg törvénykönyvet szemlél benne egy oly időből, a melyben a polgári s büntető jog még nem volt elkülönözve a hierurg- és erkölcsi irányzattól. A vallási elemeket a mythikusoktól elkülönözendőknek tartja, s mintha lelke mélyében vizsgálatai eredményeivel nem volna megelégedve, dicséri a régieket, a kik őszintén s kritikától menten igaznak tartották, a mit tanítottak, a történet ugyan vesztés fél az ilyen hittel szemben, hanem a vallásosság sokat nyer vele. Hanem a kritika, ha hozzá fogtunk, nem maradhat félúton, tegyen ki-ki kötelessége s meggyőződése szerint. Még heidelbergi tanársága alatt a zsoltárok kérdésével is foglalkozott; a szerzők neveit s az alkalmak okait a gyűjtők s feldolgozók todalékának nézi s ezekkel külön nem foglalkozik, mert egyáltalában nem barátja a hypothesiseknek. *De Wette Fries* böl-

esészetű irányának híve, mint Merx helyesen megjegyzi. Fries Jakab Kant tanát az ismeret teoriájáról empirikus pszichológiára változtatta, s az egyes dolgokat magukba véve külön-külön a hit tárgyainak tekinté; ez a nézet sokban Schleiermacherével egyezik. De Wette felolvasásai a heidelbergi egyetemen a héber, syr és kháld nyelvtanon kívül kiterjedtek a hermeneutikára, az isagogikára, a pentateuchra tekintettel a jogtörténeti szempontokra, *Job* könyvére, a zsoltárookra és *Jesajas*-ra: egy méltán csodálatot gerjesztő repertorium, mint Merx írja, különösképpen, ha fontolóra vesszük, hogy az egész újtestamentumi tudomány tanítása szintén De Wette vállait terhelte. Ez a jeles tudós 1811-ben a berlini egyetemhez kapott meghívást, a mit el is fogadott s helyébe Paulus Henrik Eberhard Gottlob jött Heidelbergbe s mint Merx Adalbert találóan mondja: a múlt embere váltotta fel a jövő emberét. Mindazonáltal tekintettel sokoldalú alapos tudására, melynek világos jeleit adja „*Neues Repertorium für biblische und morgenländische Literatur*“ (1790—1796) ez. irodalmi vállalatja lapjain, a heidelbergi egyetemre nézt elején nyereség volt ottani tanári működése, a melyet azonban ép egészségben nem hosszú ideig folytathatott, mert 1814-ben guta érte, de azért még tovább tanított 1844-ig, a mikor is nyugalmaztatott. Sok ósdi nézete volt Paulusnak, így a többi közt a *Kohelet* cz. ó-testamentumi könyv szerzőjének Dávidot tartotta s abban a nézetben volt, hogy a *Kohelet* czím Akadémiát jelent. Paulus mellett darab ideig *Wilken Frigyes*, a perzsa nyelvnek jeles ismerője adta elő a hermeneutikát, de 1817-ben már Lipésébe költözött át. Majd *Umbreit Frigyes Vilmos Károlyt*, a göttingeni egyetem egykori hallgatóját, hitták meg az ó-testamentumi exegesis és keleti nyelvek tanárának Heidelbergbe. Szerinte „*Kohelet*“ a perzsa uralkodás alatt iratott s ez a mű nem összevetett töredékekből áll, hanem egységes; ez állításainak megindokolása haladást jelez a bibliai tanulmányok terén. A keltezése a munkának még mindig igen korai, mert szerzője a hellén bölcészeti szellem két fő megnyilatkozását ismerni látszik, u. m. az epikureis-must és a stoát. Az „Énekek énekét“ *Umbreit* drámának tartja a szó tágabb értelmében; ezt a munkát a héber irodalom egyik késői termékének mondja. *Job* könyvét róla irt magyarázatában a babyloniai száműzetés idejére teszi, éles ellentétben Eichhorn-

nal, a ki ezt a munkát Mózes előttinek véli; tárgyát Job könyvének, Umbreit szerint, egy régi elhomályosodott népmonda alkotja. Umbreit munkásságáról, tanairól s műveiről Merx részletesen értekezik.

Majd *Weil Gusztáv* következik, a nagy arabista, Mohammed életirója, a kiről Merx méltán igen magasztalólag szól.

Weillal darab ideig együtt működött az egyetemi tanári pályán Heidelbergben *Thorbeke András Henrik*, az arab nyelv és irodalom kiváló ismerője. Ez időszakban s később más kiváló orientálisták is tanszéket nyertek a neckarparti egyetemen, kiknek működését Merx érdemeik szerint méltányolja s dolgozatának e részét *Hitzig Ferdinánd* méltánylásával végzi, kinek biblia-magyarító könyvei a protestáns theologusok széles köreibben ismeretesek s közkézen forognak. Hitzig kutatásait a szigorú módszer jellemzi s mint valamelyik munkájában írja: inkább módszerrel tévedni, mint a nélkül lidércz gyanánt bolyongni. Ő nem elégedett meg a negatív kritika eredményeivel, hanem teljes igyekezettel kereste a pozitív eredményeket, a melyeket azok helyébe tehet. Umbreittal szemben Hitzig a vizsgálat nagyfontosságú elemeit állapította meg. Éles kritikus, de mélyen vallásos, hívő keresztény volt. Azt írja munkái egyikében, hogy „idő és örökkévalóság csak logikai, de nem metaphysikus ellentétek, az idő az örökkévalóság része, mi a kettő közt vagyunk. Az a tény, hogy jelenleg élek, azt bizonyítja, hogy mindég fogok élni. Ez ellen kicsoda állítja, hogy a lélek összetett s mint ilyen, elenyészhetik“. Ez a meggyőződés erősítette meg egész valóját és cselekedeteit.

Merx dolgozata végén áttér a keleti tanulmányok meglepő eredményeire, ezen a téren mindenütt haladást látunk; újabb s újabb világosságok áradnak mindenfelé, a kétes problémától és a sötét helyekről távozik az árny s az igazságnak napja mind nagyobb területet hódít meg.

GR. KUUN GÉZA.

Rousseau nézetei egy állam-vallásról.¹

Az embereknek hajdan nem voltak királyaik, kivéve az isteneket, — sem kormányaik, csak a theokrácia formáját ismerték. Úgy okoskodtak, mint Caligula (a hatalom a jog) és abban az időben helyesen is okoskodtak így. Hosszú idő volt szükséges arra, hogy az emberek érzelmeiket és eszméiket megváltoztassák arra nézve, hogy egyik embertársukat úrrá tegyék maguk fölött és hizelegjenek maguknak, hogy ezzel minden rendben lesz.

Amaz egyszerű körülményből, hogy minden politikai társaság élére egy isten helyeztetett, önként következett, hogy annyi isten volt, a hány nemzet. Két egymáshoz idegen és majdnem mindig ellenséges nemzet nem ismerhette el hosszabb ideig ugyanazt az Urat; két egymás ellen küzdő hadsereg nem engedelmelkedhetett ugyanazon vezérnek. Így a nemzeti megoszlásból polytheizmus keletkezett, ebből pedig theologiai és politikai türelmetlenség, melyek azonban — mint később meglátjuk — természetükre nézve egy forrásból erednek.

A görögök képzelme, hogy ők t. i. a barbár nemzetek között a saját isteneiket ismerték föl, onnan eredt, hogy ők magukat ama nemzetek természetes suverénjüknek tekintették. Napjainkban azonban ez a tan kissé nevetségesnek tűnik fel, mintha Moloch, Saturnus, Jupiter, Chronos ugyanazon egy istenek lettek volna! Mintha lehetne valami közös vonás képzeleti lények között, melyek különböző neveket viselnek! (Az összehasonlító vallás, a philologia segélyével azonban már ez irányban is egészen más nézeteket teremtett.)

Ha pedig az a kérdés merül fel, hogy a pogányság uralma alatt, midőn minden államnak megvoltak a maguk isteneik és szertartásuk, miért nem voltak vallási háborúk, — egysze-

¹ Lásd Rousseau: „Contrat Social“ cz. műve IV. könyv VIII. fejezet.